

ESTUDI ESTADÍSTIC SOBRE LES PRODUCCIONS AMFÒRIQUES D'ÈPOCA IBÈRICA AL BAIX PENEDÈS

DAVID ASENSIO I VILARÓ*
RAMON BRUGUERA I RIERA**

Aquest treball se centra en l'estudi d'un element vascular molt característic i freqüent en tots els jaciments ibèrics com són les àmfores, tant locals com d'importació. Malgrat aquesta freqüència d'aparició, altres elements com ara la vaixela han merescut, tradicionalment, una consideració més acurada i freqüent en el marc de la investigació d'aquest segle. Amb tot, aquest panorama està canviant darrerament davant d'una evidència cada vegada més indiscutible: el fenomen comercial, tant a nivell local com a nivell mediterrani, no pot entendre's en tota la seva complexitat si no s'estudien amb detall les diferents produccions amfòriques. En aquest sentit, l'objectiu bàsic d'aquest article serà presentar els resultats més rellevants obtinguts de la quantificació i comparació estadística entre les àmfores ibèriques i les diferents produccions d'àmfores importades localitzades en diferents jaciments ibèrics del Penedès.

* Becari de Formació d'Investigadors de la Generalitat de Catalunya, Universitat de Barcelona.

** Membre de l'equip d'excavació del poblat ibèric d'Alorda Park (Calafell, Baix Penedès).

ESTUDI ESTADÍSTIC SOBRE LES PRODUCCIONS AMFÒRIQUES D'ÈPOCA IBÈRICA AL BAIX PENEDEÈS

INTRODUCCIÓ

Aquest treball té com a base alguns aspectes parcials de dues memòries de llicenciatura recentment elaborades pels sotasignats sobre les àmfores ibèriques i les àmfores i ceràmiques comunes d'importació de diversos jaciments ibèrics del Baix Penedès (BRUGUERA, 1994 i ASENSIO, 1995, respectivament), ambdues dirigides pel Dr. Joan Sanmartí i Grego.

L'objectiu bàsic d'aquest article serà presentar els resultats més rellevants obtinguts de la quantificació i comparació estadística de les esmentades produccions amfòriques, sense entrar en detall en altres qüestions de caire estrictament tipològic —tasca parcialment encetada per un dels autors en el marc d'aquestes mateixes jornades (vegeu BRUGUERA, 1994B).

Els jaciments ibèrics de l'àrea del Penedès són força nombrosos tot i que la quantitat dels recentment excavats es redueix considerablement. Les dades procedents dels diferents jaciments únicament coneguts per prospecció o a través d'excavacions antigues són, sens dubte, indispensables per al coneixement del poblament ibèric a la zona en qüestió (POU, SANMARTÍ i SANTACANA, 1993). Ara bé, els materials ceràmics d'aquests jaciments són difícilment utilitzables a nivell

estadístic. És per aquesta raó que la nostra anàlisi haurà de centrar-se exclusivament en l'evidència de tres jaciments penedesencs (fig. 1). La ciutadella ibèrica d'Alorda Park (Calafell, Baix Penedès) (SANMARTÍ i SANTACANA, 1992) proporciona lògicament el volum més rellevant de dades, a les quals cal afegir les dels conjunts ceràmics del jaciment de l'Argilera (Calafell, Baix Penedès) (SANMARTÍ, SANTACANA i SERRA, 1984) i de l'Albornar (la Bisbal del Penedès, Baix Penedès) (BENET et alii, 1992).

Pel fet que el poblat ibèric d'Alorda Park constitueix el nucli de les nostres investigacions, les fases cronoocupacionals d'aquest jaciment marcaran la pauta de l'ordenació cronològica dels diferents conjunts ceràmics. En total, caldria diferenciar, en el nostre parer, un mínim de cinc fases que enumerem tot seguit:

Fase 1: Es tracta del que hom anomena període ibèric antic. És un període relativament ben documentat en el Baix Penedès si tenim en compte l'interessant associació poblat-necròpoli que conformen les Masies de Sant Miquel i Can Canyís (Banyeres del Penedès), respectivament. Malauradament, però, no hi ha quantificacions precises dels materials ceràmics d'aquests jaciments, de manera que ens hem de basar exclusivament en les dades de la ciutadella ibèrica d'Alorda Park. Les fases fundacionals d'aquest jaciment es corresponen, sens dubte, a aquest moment i es relacionen, fonamentalment, amb bona part de les estructures defensives conservades, així com amb els nivells inferiors d'alguns àmbits de l'interior del recinte. Cronològicament, s'inicia, versemblantment, en un moment indeterminat del segle VI aC i inclou tota la centúria següent, és a dir, el segle V aC.

Fase 2: Es correspon, *grosso modo*, amb la totalitat del segle IV aC i bona part de la centúria següent.⁽¹⁾ Pel que fa a l'Alorda Park, a principis d'aquesta fase es documenta una important activitat constructiva en el sector occidental del jaciment (SANMARTÍ i SANTACANA, 1992), mentre que de la darrerria del segle IV aC, o tal vegada a inicis del segle III aC, es daten uns importants conjunts de materials recuperats en els nivells de colmatació d'un pou i d'un fossat fora muralles excavats en els darrers anys. Els nivells d'amortització de les sitges de l'Argilera se situen inequívocament en aquesta fase, més concretament en la segona meitat del segle IV aC.

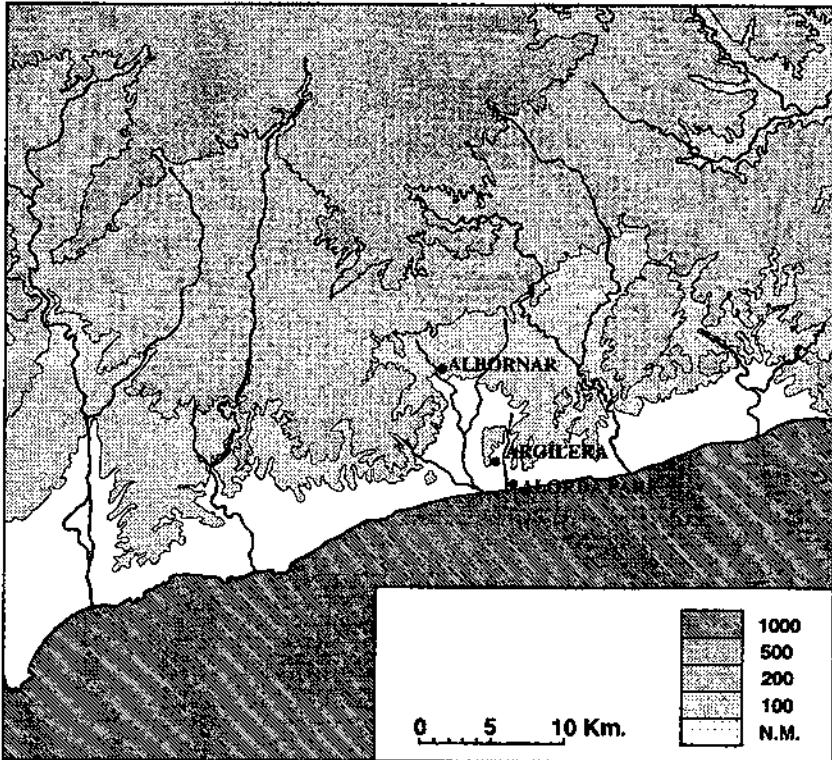


Figura 1: Esquema topogràfic de la zona estudiada, amb indicació dels principals jaciments esmentats en el text.

Fase 3: Es tracta de la fase més ben documentada al jaciment d'Alorda Park, car constitueix el moment final de la ciutadella ibèrica com a tal. La major part de recintes excavats en aquest poblat, així com l'aparell defensiu, s'amortitzen definitivament en aquest moment, que cal situar en la darrera del segle III aC o en els primers decennis de la centúria següent. A aquesta fase d'entorn el 200 aC correspon també l'amortització de dues sitges —sitges 1.185 i 1.168— i, tal vegada, d'algunes estructures d'hàbitat del jaciment de l'Albornar de la Bisbal del Penedès (BENET *et alii*, 1992, 173).

Fase 4: Aquesta fase, que equival a bona part del segle II aC —amb l'excepció, potser, dels dos primers decennis—, està representada als jaciments de l'Alorda Park i l'Argilera, a Calafell. En el primer cas, es tracta d'una ocupació de caràcter molt clarament residual posterior a l'abandonament de la ciutadella ibèrica. Pel que fa a l'Argilera, tots els nivells relacionables amb les estructures d'hàbitat es daten d'aquest segle II aC, amb un abandonament entorn l'any 100 aC.

Fase 5: Es correspon amb el segle I aC i es documenta als jaciments d'Alorda Park i de l'Albornar. Damunt les runes d'un sector del poblat ibèric d'Alorda Park es bastí un edifici unitari, tipus vil·la, que perdura durant la segona meitat o tres últims quarts del segle I aC, datació equivalent a la dels nivells d'enderroc i abandonament de les restes constructives dels Camps 1/2 de l'Albornar (BENET *et alii*, 1992, 173).

Quant a la metodologia emprada, la quantificació de les diferents produccions amfòriques objecte d'estudi, base de la posterior anàlisi estadística comparativa, segueix, pràcticament de manera íntegra, un conjunt de principis globals que han estat desenvolupats en el jaciment protohistòric de Lattes (Hérault, Llenguadoc), on les possibilitats de la qual han pogut ser contrastades amb la seva posada en pràctica sobre un volum de materials molt important i un període de temps considerable (PY i ADROHER, 1991). La unitat bàsica a partir de la qual ha estat efectuada aquesta quantificació ha estat, en tot moment, la de la unitat estratigràfica (U.E.).

Es tracta de l'aplicació de dos conceptes bàsics per a cada categoria o producció ceràmica: per una banda, el nombre de fragments (NF) i per l'altra, el nombre mínim d'individus (NMI). El nombre de fragments és el resultat del comptatge del total de fragments, fins i

tot els pertanyents a una mateixa peça, i, per tant, s'ha d'efectuar abans de cap intent d'ensamblatge entre ells. El nombre mínim d'individus té únicament en compte els elements de forma, concretament les vores o bases, segons quin dels dos elements sigui el més abundant. En tot moment, però, hem fet servir una variant del NMI que cerca una més fiable aproximació a la realitat: ens referim al nombre tipològic d'individus (NTI), que consisteix en l'aplicació del NMI a cada tipus o forma dintre de cada categoria o producció.

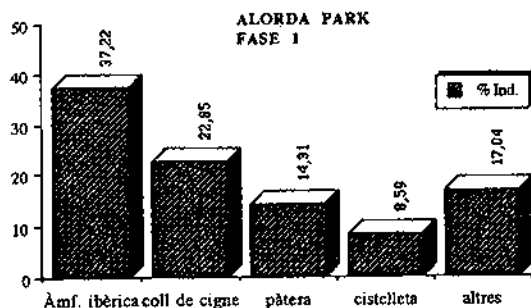
Els resultats estadístics d'aquesta quantificació s'ordenen en tres nivells d'anàlisi comparatiu que hem cregut especialment rellevants. En primer lloc, valorarem la importància de l'àmfora ibèrica en el conjunt de la producció local de ceràmica oxidada. En un segon bloc calibrarem el volum de l'àmfora ibèrica respecte la resta de produccions amfòriques no ibèriques considerades unitàriament. Finalment, doncs, tractarem aquestes produccions amfòriques d'importació per separat, posant de manifest les proporcions existents entre les diferents procedències documentades. Tot això, posant sempre de manifest l'evolució en el temps de cadascun d'aquests paràmetres.

ÀMFORES I CERÀMIQUES OXIDADES A TORN IBÈRIQUES

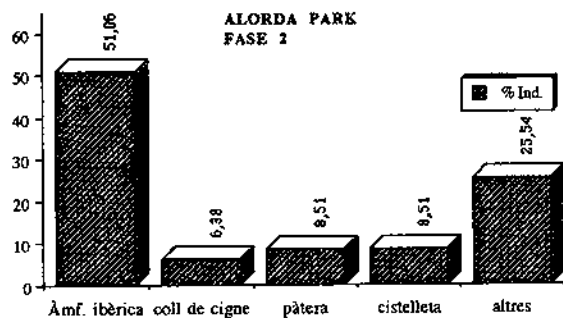
D'entrada, cal dir que la ceràmica oxidada ibèrica és clarament predominant enfront dels altres tipus o categories ceràmiques documentades en els jaciments aquí considerats (importacions, ceràmica a mà, grollera a torn o reduïda) en tots els moments d'aquesta època. Ara bé, pel que fa al percentatge d'àmfora ibèrica (en aquest cas, l'estudi estadístic s'ha fet per individus) respecte la ceràmica oxidada també ibèrica, podríem diferenciar, almenys, tres clars moments:

A les fases 1 i 2 tenim una proporció d'àmfora ibèrica que estaria al voltant del 38% —en concret, a l'Alorda Park, a finals del s. V/primer meitat del s. IV aC, és del 37,22% (fig. 2, 1) i a l'Argilera, a la segona meitat del segle IV aC, és del 37,68% (fig. 2, 3).

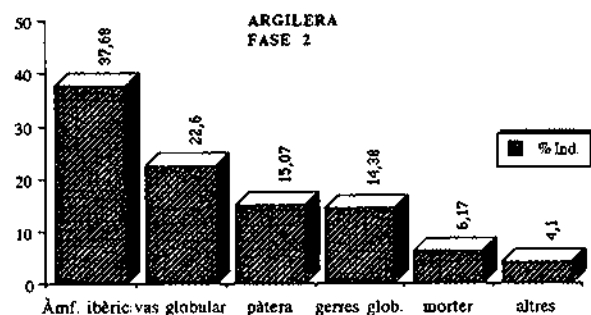
A finals de la fase 2 i, principalment, durant la fase 3 ens trobem que el percentatge augmenta de forma espectacular, arribant a ser més de la meitat de la producció de ceràmica oxidada —el percentatge és del 51,06% a finals del segle IV aC (fig. 2, 2) i del 52,93% a



1



2



3

Figura 2: Gràfiques de proporcions d'àmfores i altres formes de ceràmiques oxidades ibèriques.

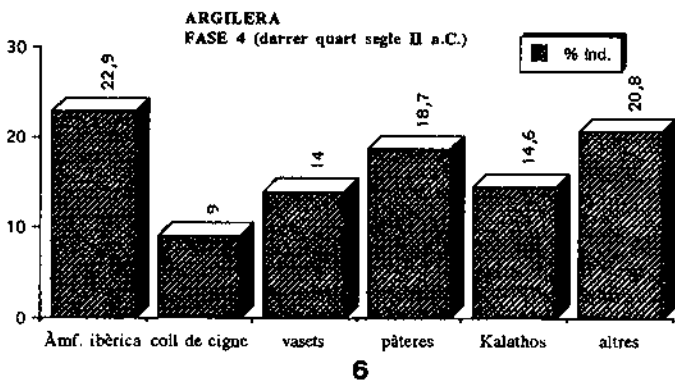
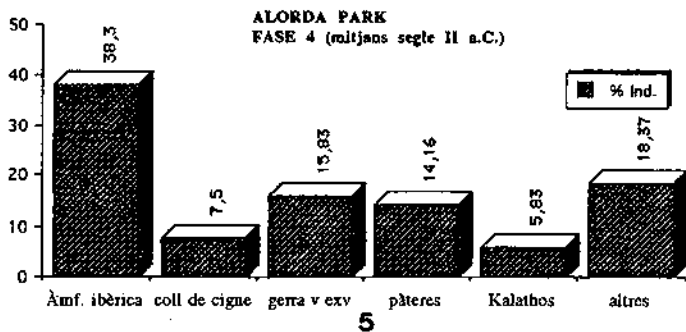
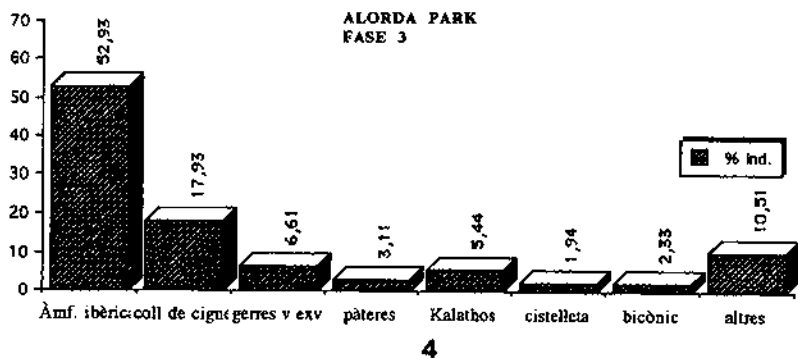


Figura 3: Gràfiques de proporcions d'àmfores i altres formes de ceràmiques oxidades ibèriques.

finals del segle III/principis del segle II aC en el poblat d'Alorda Park (fig. 3, 4). Aquest augment es podria relacionar cronològicament amb l'etapa de les grans sitges i, per tant, amb un període de gran producció cerealística que necessita d'un recipient per al seu transport i emmagatzematge. En aquest moment, l'àmfora ibèrica intervé en la comercialització d'aquest excedent, però no sabem el paper que tingué dins el comerç, ni quin fou el seu àmbit d'actuació (local, regional, etc.) als segles anteriors i posteriors al segle III aC.

En el decurs de les fases 4 i 5 es documenta una reducció progressiva del percentatge d'àmfora ibèrica dins la producció de ceràmica ibèrica oxidada. El percentatge d'àmfora ibèrica minva fins al 40% durant la primera meitat del segle II aC —el percentatge a l'Alorda Park és del 38,3% a mitjans segle II aC (fig. 3, 5). Però la gran reducció del seu percentatge comença en l'últim terç del segle II aC —el percentatge a l'Argilera és del 22,9% al darrer quart del segle II aC (fig. 3, 6)— i podríem dir que lentament es produeix la substitució de l'àmfora ibèrica per l'àmfora itàlica. La sèrie estadística dels assentaments iberoromans de l'Albornar (Baix Penedès) mostra que els percentatges d'àmfora ibèrica dins el total de les produccions ceràmiques es mouen entre el 22 i el 7% durant el període que va des de mitjans del segle II aC a mitjans del segle I aC.

Àmfores ibèriques *versus* àmfores d'importació

En primer lloc, cal esmentar una problemàtica de base que afecta al comptatge global i la comparació estadística d'ambdues categories. Pel que fa a les àmfores d'importació, els seus fragments informes són molt fàcilment identificables, mentre que no sempre és possible documentar-ne elements de forma, de manera que sempre ha de ser prioritària, en aquest cas, la quantificació en base al nombre de fragments. Pel contrari, la dificultat pràctica i objectiva de separar els fragments informes d'àmfores ibèriques respecte dels de recipients de ceràmiques comunes oxidades no pintades també ibèriques produeix que tradicionalment el comptatge de l'àmfora ibèrica es basi en el nombre mínim d'individus.

Per solucionar aquesta manca de correspondència hem optat per quantificar a partir del nombre de fragments però aplicant un

mètode de calibració dels fragments informes d'àmfora ibèrica basat en el coeficient de fragmentació de la ceràmica oxidada no pintada (ASENSIO, 1995). Aquesta calibració, que no detallarem per no estendre'ns innecessàriament, ens permet assolir una xifra total de fragments d'àmfora ibèrica després d'haver restat una quantitat teòrica, però versemblantment aproximada, de fragments que correspondrien a recipients no amfòrics.

En segon lloc, remarcar que en parlar de l'àmfora ibèrica com a producció local no volem dir, en cap cas, que es tracti de recipients íntegrament fabricats en el mateix jaciment, ni tan sols en l'àrea pròxima. Si bé podem acceptar que aquest és el cas de bona part dels individus d'àmfora ibèrica recuperats en el jaciment, en rigor, ara per ara, no podem descartar la provenença d'alguns d'ells de qualsevol altre indret del món ibèric peninsular, car, d'altra manera, estariem negant la possibilitat d'un comerç intern, la intensitat del qual ens és impossible d'avaluar, però l'existència del qual considerem innegable i, de fet, en alguns casos, fefaentment demostrada —com ara a l'Alorda Park, amb vasos laietans o empordanesos de pintura blanca o matèries primeres com ara pedres de molí, etc.

Per àmfores d'importació hem d'entendre, conseqüentment, aquells recipients amfòrics produïts fora de l'àrea ibèrica. Una tercera categoria, molt minoritària, és la conformada per un recipients de molt probable producció ibèrica però de morfologia inequívocament punicoebusitana. Aquestes àmfores d'imitació de models punicoebusitans es documenten al poblat de l'Alorda Park des de finals del segle IV aC i perduren fins a la darrerria del segle III aC o principis de la centúria següent, moment a partir del qual desapareixen del registre. Aquesta categoria també es coneix, amb datacions similars, a l'assentament ibèric proper de Darró (Vilanova i la Geltrú, Garraf) (LÓPEZ, 1989).

Un cop realitzades les operacions pertinents, se'n desprenen dues consideracions principals. En primer lloc, la constatació que l'àmfora ibèrica és, amb molta diferència, el tipus amfòric majoritari al llarg de totes les fases, fins i tot les més tardanes, amb un índex a l'Alorda Park entorn el 90% de mitjana. En segon lloc, observar que la proporció d'àmfora ibèrica es redueix progressivament a mida que avança el temps, de manera que passem en aquest mateix jaciment esmentat —únic amb una seqüència que abraça totes les fases considerades— de més del 99% del total de fragments de recipients amfòrics de la fase 1 al 77% de la fase 5 o tardorepublicana (figs. 4 i 5).

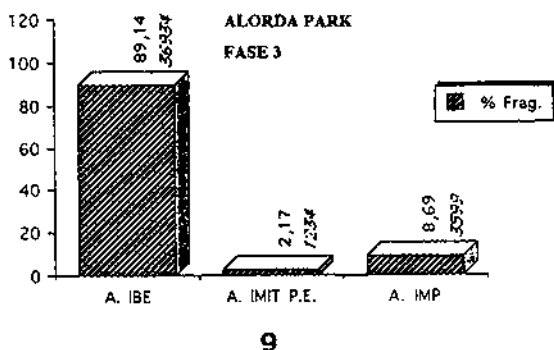
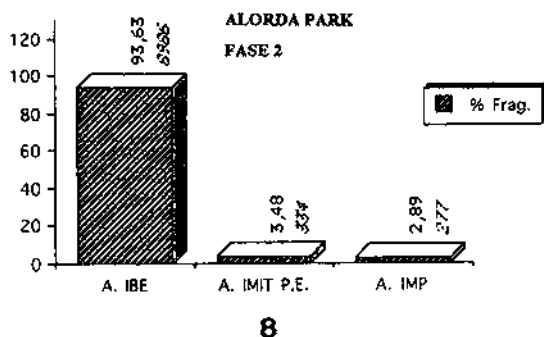
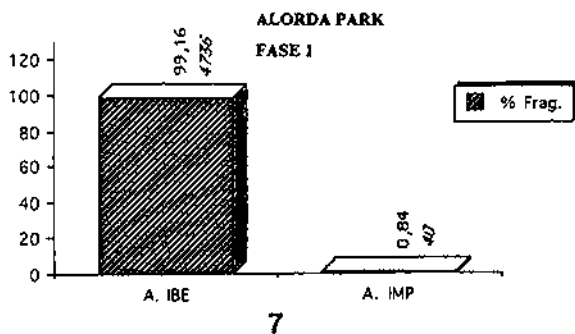
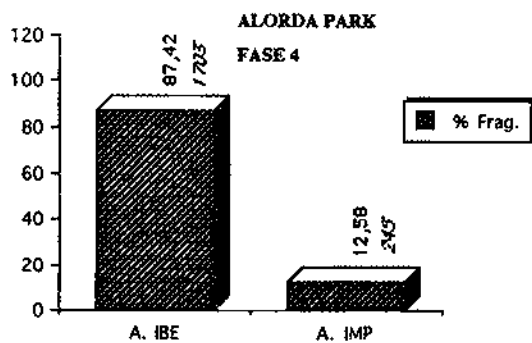
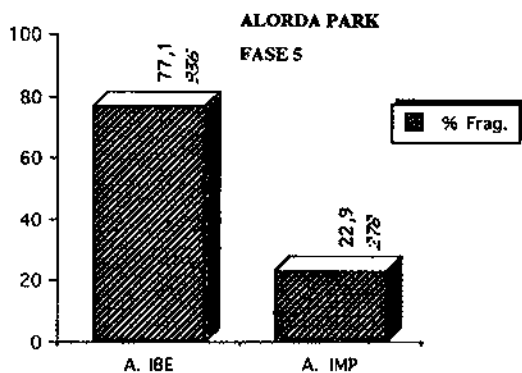


Figura 4: Gràfiques de proporcions d'àmfores ibèriques i àmfores d'importació.



10



11

Figura 5: Gràfiques de proporcions d'àmfores ibèriques i àmfores d'importació.

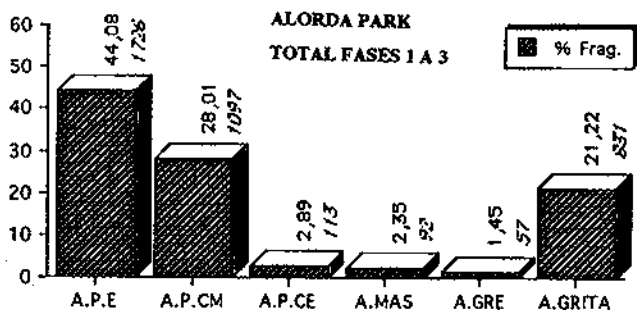
ÀMFORES D'IMPORTACIÓ

El més destacat de l'estadística comparada de les diferents produccions amfòriques d'importació és, sens dubte, el predomini, constant al llarg de les fases plenament ibèriques, de les peces d'origen punicoebusità. Per exemple, en el cas de l'Alorda Park, sumada l'evidència de les fases pròpiament ibèriques, l'àmfora punicoebusitàna (A.P.E.) presenta més del 44% del total de fragments d'àmfora importada, amb un destacable segon lloc per a les àmfors púniques centromediterrànies (A.P.CM), seguides pel 21% de les àmfors grecoitàliques (A.GRITA). La resta de produccions documentades, en concret, les àmfors púniques del Cercle de l'Estret (AP.CE), l'àmfora massaliota (A.MAS) i l'àmfora grega (A.GRE), presenten unes proporcions certament poc representatives estadísticament, sempre per sota del 3% (fig. 6, 12).

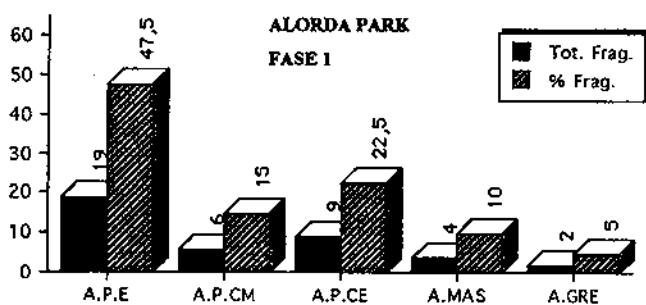
Aquest predomini del factor ebusità ja s'inicia des de les fases més antigues, com demostra la gràfica de l'Alorda Park corresponent a la fase 1, això sí, en un context de pobresa molt acusada de materials d'importació de qualsevol mena (fig. 6, 13). En la fase següent, equivalent al segle IV aC, aquest predomini esdevé abassegador, assolint cotes superiors al 80% en el cas d'Alorda Park (fig. 6, 14) i, fins i tot, del 100% del material amfòric importat, com ara als nivells de l'Argilera d'aquesta fase.

A partir de la fase 3 es produeix l'irrupció d'un nou agent comercial rellevant d'origen italià representat per les àmfors grecoitàliques i per la Campaniana A en l'àmbit de la vaixela fina d'importació. Amb tot, en el decurs d'aquesta fase 3, les àmfors punicoebusitanes mantenen a l'Alorda Park la seva posició de privilegi, amb més del 40% del total de fragments d'àmfora d'importació, per un 23% de l'àmfora grecoitàlica, també superada pel 30% d'àmfors de producció púnica centromediterrània (fig. 7, 15), tot i que, molt versemblantment, arribades a les nostres costes a través dels mercaders ebusitans mateixos (RAMON, 1981, 27). El mateix sembla desprendre's de les escadusseres dades proporcionades per l'assentament de l'Albornar (BENET *et alii*, 1992, figs. 13 i 18).

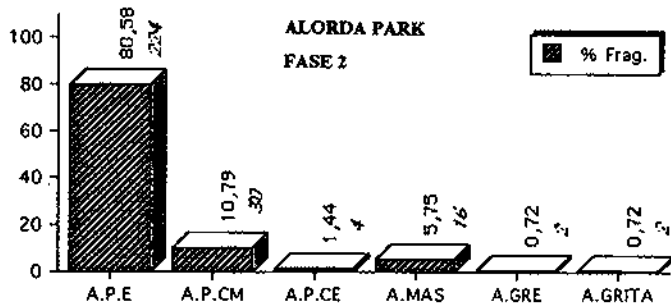
A partir d'aquest moment, però, aquest factor italià substituirà com a element comercial predominant l'àmfora punicoebusitàna de manera ràpida i contundent. Així observem que per a la fase 4 a



12

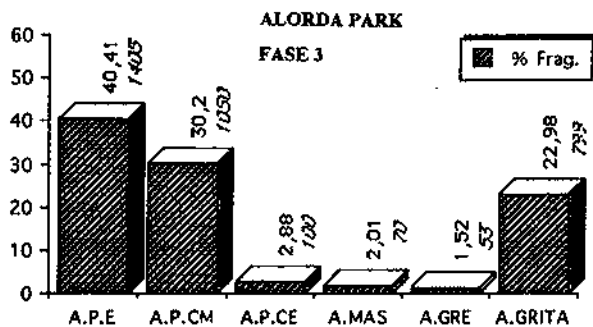


13

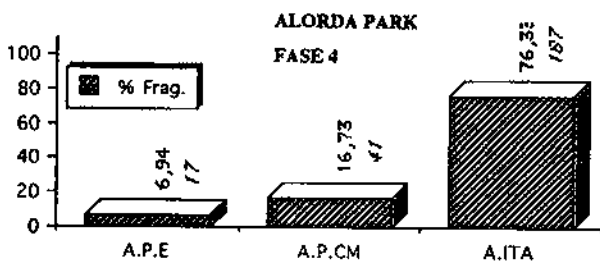


14

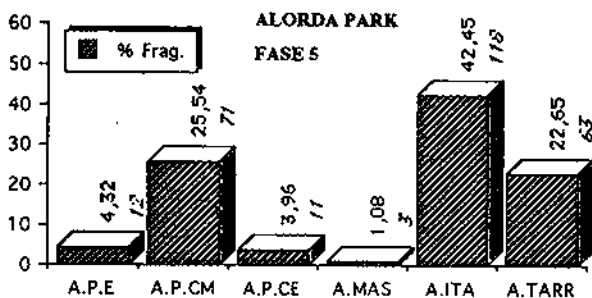
Figura 6: Gràfiques de proporcions d'àmfores d'importació.



15



16



17

Figura 7: Gràfiques de proporcions d'àmfores d'importació.

l'Alorda Park ja representa el 76% del total de fragments d'àmfora importada (fig. 7, 16), per un similar 70% de l'Argilera en aquesta mateixa fase. En la fase següent, del segle I aC, aquesta mateixa àmfora de procedència itàlica, juntament amb les primeres produccions de la Tarraconense, dominen àmpliament l'espectre amfòric d'importació (fig. 7, 17).

CONSIDERACIONS FINALS

La quantificació precisa de les produccions amfòriques objecte d'estudi ens proporciona unes constatacions que tot seguit intentarem resumir i comentar breument en els seus aspectes més rellevants.

En primer lloc, pel que fa a les produccions ceràmiques locals, és evident que l'àmfora constitueix la forma notablement dominant en totes les fases considerades. El mateix cal dir respecte les diferents produccions amfòriques d'importació, però encara amb més amplitud. La reutilització secundària amb finalitats múltiples d'aquestes àmfors en els jaciments terrestres era, sens dubte, molt habitual, però no hem d'oblidar que la funcionalitat primigènia d'aquests recipients era indubtablement la de l'emmagatzematge i el transport —principalment marítim— de productes alimentaris. És destacable, doncs, el fet que, de tota la producció ceràmica local, molt rica i variada, la primària quantitativa es doni en aquells recipients originàriament concebuts per al transport comercial —interior o exterior— de mercaderies.

En aquest sentit, cada vegada hi ha més indicis positius i pràcticament sempre, d'alguna manera, relacionats amb el factor comercial ebusità. Així, el derelict de Binisafüller, enfonsat a les costes de Menorca ple d'àmfors ibèriques com a càrrega principal —per ara, sens dubte, l'evidència més rellevant del transport ultramarí d'àmfors ibèriques, ha estat sòlidament interpretat com a vaixell de mercaders ebusitans (GUERRERO, MIRÓ i RAMON, 1991). La presència de materials amfòrics ibèrics a jaciments de Menorca i Mallorca és un fet relativament habitual —troballes a jaciments talaiòtics com ara el puig de Sa Morisca, Son Mas,⁽²⁾ i molts altres (DE NICOLÁS i CONDE, 1993)⁽³⁾ o als nivells inferiors de la ciutat romana de Pollentia (ARRIBAS, TARRADELL i WOODS, 1973, figs. 52 i 56)— i, probablement, almenys en part, s'hagi de posar en relació amb les activitats comercials ebusitanes a l'illa;

activitats canalitzades a través de l'assentament colonial de Na Guardis on també es documenta l'àmfora ibèrica (GUERRERO, 1989). Lògicament, a la mateixa Eivissa, l'àmfora ibèrica és present de manera quantitativament i qualitativament ressenyable (RAMON, 1993, 80).

La importància de l'element punicoebusità en les fases plenament ibèriques (fases 1 a 3) queda, a més, clarament reflectida en les proporcions resultants de la comparació estadística de les diferents produccions d'àmfores importades. Aquest fet assoleix unes dimensions més rellevants si considerem la possibilitat, abans esmentada, que les àmfores púniques centremediterrànies arribin a les nostres costes a través de mercaders ebusitans (RAMON, 1981). Altres elements importats podrien haver estat distribuïts entre les poblacions ibèriques catalanes per intermediaris ebusitans, com ara, versemblantment, la vaixel·la fina àtica⁽⁴⁾ (SANMARTÍ i SANTACANA, 1992, 265) i, possiblement també, algunes àmfores greco-itàliques —almenys, dels tipus més antics— com indicaria l'evidència de Cabrera 2 (CERDÀ, 1978), derelicta segurament ebusità (RAMON, 1994).

En definitiva, cal destacar, tot plegat, l'important paper del factor ebusità com a principal agent distribuïdor de la major part dels materials ceràmics d'importació —àmfores o vaixel·la— recuperats en els jaciments d'època ibèrica suava considerats. De fet, hi ha autors que parlen d'una situació d'autèntic monopoli comercial ebusità (SANTACANA, 1994); situació que l'evidència arqueològica aquí presentada —en base a unes quantificacions al més precises possibles— no sembla desmentir. Amb tot, si és ben cert que els contactes amb l'exterior de les poblacions autòctones en època ibèrica se'ns presenten capitalitzats pels mercaders ebusitans, no hem de concloure un estat d'impermeabilitat absoluta, fenomen, sens dubte, aliè o molt excepcional en el comerç protohistòric mediterrani.

No volem acabar aquest treball sense remarcar la necessitat d'una generalització de la pràctica de precises quantificacions de les diferents produccions ceràmiques objecte d'estudi. Només aquesta pràctica ens permetrà objectivar un seguit de consideracions sobre un aspecte bàsic com és l'evolució i la natura de les activitats comercials on intervingueren els pobladors ibèrics de la costa catalana.

NOTES

- (1) Observem que pel que fa a gran part d'aquest segle III aC, fonamentalment la seva primera meitat, es dona un buit d'informació que, sens dubte, s'ha d'explicar necessàriament per un problema de la investigació. De fet, es tracta d'una problemàtica no exclusiva de l'àrea aquí tractada sinó extensible a molts altres jaciments del món ibèric de Catalunya. La clau d'aquest buit d'informació, d'aquesta mancança, cal buscar-la, versemblantment, en la nostra consideració cronològica dels fòssils directors més rellevants, bàsicament, la vaixel·la d'importació de vernis negre.
- (2) Informació inèdita que hem d'agrair al Sr. Jordi Hernández i al Dr. Joan Sanmartí.
- (3) En el catàleg de jaciments d'aquest treball, si bé l'interès central recau en les ceràmiques comunes pintades, hi ha nombroses referències a àmfores ibèriques de boca plana.
- (4) En aquest comerç de vaixel·la fina de procedència àtica, Empúries podria haver jugat un paper molt important com a punt central d'aprovisionament de materials per part dels mercaders ebusitans, que serien els distribuïdors finals de la mercaderia en qüestió.

BIBLIOGRAFIA

- ARRIBAS, A.; TARRADELL, M. i WOODS, D.E. (1973). *Pollentia I: excavaciones en Sa Portella, Alcudia (Mallorca)*, Excavaciones Arqueológicas en España, 75, Madrid.
- ASENSIO, D. (1995). *Àmfores i ceràmiques comunes d'importació del poblat ibèric d'Alorda Park (Calafell, Baix Penedès)*, memòria de llicenciatura inèdita, Universitat de Barcelona.
- BRUGUERA, R. (1994). *Les àmfores ibèriques de l'àrea del Penedès*, memòria de llicenciatura inèdita, Universitat de Barcelona.
- BRUGUERA, R. (1994B). «Tipologia-cronologia de les àmfores ibèriques de l'àrea del Penedès», *Miscel·lània Penedesenca*, XX, pàgs. 77-88.
- BENET, C. et alii (1992). «Intervenció arqueològica en els assentaments iberoromans de l'Albornar (Baix Penedès)», *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 2, pàgs. 155-175.
- CERDÀ, D. (1978). «Una nau cartaginesa a Cabrera», *Fonaments*, 1, Barcelona, pàgs. 89-105.
- DE NICOLÁS, J.C. i CONDE, J.M. (1993). *La ceràmica ibèrica pintada a les Illes Balears i Pitiüses*, Col·lecció Recerca, 3, Maó (Menorca).
- GUERRERO, V.M. (1989). "Algunas cuestiones sobre los intercambios en la fase precolonial de Mallorca", *Rivista di Studi Fenici*, XVII, 2.

- GUERRERO, V.M.; MIRÓ, J. i RAMON, J. (1991). «El pecio de Binisafúller (Menorca), un mercante púnico del siglo III aC», *Meloussa*, 2, pàgs. 9-30.
- LÓPEZ, A. (1989). «Nota preliminar sobre la producció anfòrica de Darró, Vilanova y la Geltrú (Barcelona)», *Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule*, actes del congrés de Lezoux.
- POU, J.; SANMARTÍ, J. i SANTACANA, J. (1993). «El poblament ibèric a la Cessetània», *Laietània*, 8, pàgs. 183-206.
- PY, M. i ADROHER, A. (1991). «Principes d'enregistrement du mobilier archéologique», dins *Lattara*, 6, *Système d'enregistrement, de gestion et d'exploitation de la documentation issue des fouilles de Lattes*, pàgs. 83-100.
- RAMON, J. (1981). *Ibiza y la circulació de ánforas fenicias y púnicas en el Mediterráneo occidental*, Eivissa:Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 5.
- RAMON, J. (1993). «IM-50 Eivissa», *Gala: Revista d'Arqueologia, Antropologia i Patrimoni del Museu Arqueològic de Sant Feliu de Codines*, 2, pàg. 69-88.
- RAMON, J. (1994). *El pozò púnico del «Hort d'en Xim (Eivissa)*, Trabajos de Museo Arqueológico de Ibiza, 32, Eivissa.
- SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J. i SERRA, R. (1984). *El jaciment ibèric de l'Argilera i el poblament protohistòric al Baix Penedès*, Quaderns de Treball, 6, Barcelona.
- SANMARTÍ, J. i SANTACANA, J. (1992). *El poblat ibèric d'Alorda Park (Calafell, Baix Penedès), campanyes 1983-1988*, Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 11, Barcelona.
- SANTACANA, J. (1994). «Difusión, aculturación e invasión: apuntes para un debate sobre la formación de las sociedades ibéricas en Cataluña», *VIII Jornadas de Arqueología Fenicio-Púnica: Cartago, Gadir, Ebusus y la influencia púnica en los territorios hispanos, Eivissa, 1993*, Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 33, pàgs. 145-163.